

کتابه^۱ یا (کتیبه) پردازی بر رو یا درون جلد نسخه‌های خطی فارسی و عربی و ترکی بیشتر کوششی بوده است برای زیباسازی جلد و ایجاد جلال و حشمت و جلوه‌گریهای هنری در آن. به همین مناسبت به طور معهود و در موارد خاص و بیشتر در جلدهای تزیینی تمام عیار و مجلل - به اصطلاح شاهانه - این کار انجام می‌شده است. طبعاً در شمار آرایش‌هایی است که برای عرضه کردن جلدهای هنرمندانه به کار رفته است. البته این هنر والا بیشتر در جلدهایی دیده می‌شود که نسخه درون آن اهمیت متنی و شهرت عمومی داشته است، از قبیل قرآن مجید که متن آن مقدس و شریف و مجید است یا شاهنامه فردوسی و مثنوی مولانا و کلیات سعدی و دیوان حافظ که هر یک از این گونه منتهای ارزشمند که مناسبت تمام و قابلیت تام برای اهدا به مخدوم صاحب مقام داشت، یا به مناسبت آن بود که نسخه از حیث خوشنویسی و تذهیب و مجلس (تصویر) شایستگی چنان جلدی را احراز می‌کرد.

کتابه‌سازی بر جلد دشوار بود، گران هم می‌بود. زیرا صحاف می‌بایست خط کتابه را به آن اندازه‌ای که در جلد برای جاسازی آن در نظر گرفته بود به دست خوشنویسی بنویسند و سپس آن را به حکاک فلز بسپارد تا نوشته را در لوحه فلزی کنده‌کاری کند. این گونه نقش مهر، طبعاً و فقط برای مصرف کردن در جلد نسخه مشخصی به کار رفتنی می‌بود و این نقش‌ها در نسخه‌هایی کاربردی بود

کتابه‌سازی بر جلد نسخه خطی*

ایرج افشار**

چکیده: کتابه یا (کتیبه) پردازی یکی از فنون ظریف در جلدسازی ایرانی و نیز عامل دقیقی در نسخه‌شناسی است که تاکنون کمتر به آن پرداخته شده است. کتابه که به جهت زیباسازی جلد کتاب‌های ارزشمند صورت می‌گرفته است به تمام مطالب حک شده بر رو و درون جلد نسخه‌های خطی گفته می‌شود. کتابه‌ها از چند نظر قابل توجه‌اند: ۱) جنبه هنری و آرایشی، ۲) جنبه جغرافیایی، ۳) رابطه میان جلد و متن کتابه‌ها بیشتر بر روی جلدهای چرمی ضریبی و لاک‌ی (روغنی) دیده می‌شوند و مطالب آنها می‌تواند از این دست باشد: تعریف جلد؛ وصف منظوم کتابه نسخه؛ عنوان کتاب؛ نام مؤلف؛ تناسب و تلمیح اشعار و عبارات کتابه؛ عبارات به قصد تینن و تعظیم؛ دعا برای سلامتی و دوام عمر شخص مهمی؛ نام صاحب نسخه؛ نام صحاف؛ نام کاتب کتیبه و نقاش؛ تاریخ تجلید و محل ساخت جلد. همچنین از جنبه فنی و طراحی می‌توان بدین موارد توجه داشت: جای کتابه بر جلد؛ قاب کتابه؛ نوع خط؛ غلط‌های کتابه؛ انواع و اقسام جلدهای کتابه‌دار.

کلید واژه: کتابه؛ جلدسازی.

* تلخیص این مطلب در سومین کنفرانس نسخه‌های خطی خاورمیانه که در شهر بولونویای ایتالیا برگزار شد (۴-۱۶ اکتبر، ۲۰۰۰ م.) عرضه شد. از آقای فرانسوا دروش (F. Deroche) سپاسگزارم که مرا مجاز به نشر صورت تفصیلی آن به زبان فارسی دانستند.
** استاد پیشین دانشگاه تهران.

۱. اصطلاح کهن‌تر کتابه در مجموعه منشآت و منظومات شرف‌الدین علی یزدی (نسخه روان کوشکو) چند بار در عنوان اشعار خاص جلد نسخه‌ها آمده است.

که از چرم ساخته می‌شد. اما از قرن دهم که جلدسازی لاکمی رواج گرفت کتابه‌نویسی بر جلد روشی عمومی‌تر شد. درین گونه جلد‌ها خوشنویس، به درخواست صحاف، کتیبه را بر بوم می‌نوشت و اگر خود نقاش و مذهب نبود آن را به استادی و می‌گذاشت که توازن و تقارن و تناسب مربوط به تزئینات ضروری را در آن رعایت و نقاشی مورد نظر را اجرا کند.

به این علل متنوع است که تعداد جلد‌های کتیبه‌دار معدودست. اگر حدس درست باشد، شاید تعداد جلد‌های ایرانی کتیبه‌دار شناسانده شده در فهرست‌ها و کتاب‌های مربوط به هنر اسلامی و اختصاصاً صحافی، از هزار جلد تجاوز نکند. من برای این پژوهش به حدود دویست جلد کتابه‌دار نگریسته‌ام و نمونه‌وار تعدادی را درین جستار آورده‌ام.

متأسفانه همه فهرست‌نگاران متذکر خصایص مربوط به جلد‌های کتیبه‌دار و معرفی کامل جلد‌ها نشده‌اند. برای فهرست‌نگاران "متن" واجد اهمیت بود. به خصوصیات جلد چندان توجهی نداشتند. بنابراین جا دارد کوششی نو از جانب فهرست‌نگاران و متصدیان نسخه‌های کتابخانه‌ها بشود و به تدریج فهرستی خاص از جلد‌های کتیبه‌دار تهیه شود. بدین ملاحظه به مسئولان گروه‌های کتابداری دانشگاه‌های ایران پیشنهاد می‌کنم که دانشجویان علاقه‌مند به نسخه‌شناسی را متوجه سازند که رساله‌های تحصیلی در موضوع مذکور بنویسند تا ازین طریق به تدریج و دست کم برای جلد‌های کتیبه‌دار کتابخانه‌های ایران فهرست‌ها و پژوهشنامه‌های شایسته فراهم آید. همان‌طور که G. Bosch و همکارانش در فهرست نمایشگاه جلدسازی اسلامی (شییکاگو، ۱۹۶۰م.)، تعدادی از جلد‌های موجود در مؤسسه شرقی (Oriental Institute) شییکاگو و دانکن هالدین (D. Haldane) جلد‌های اسلامی مهم موزه ویکتوریا و آلبرت لندن را در تحقیقی که راجع به جلد‌های آنجا انجام داده‌اند (۱۹۸۰م.) معرفی کرده‌اند. آنچه تاکنون دیده‌ام، از میان کسانی که از زمان Paul Adam (قرن نوزدهم) تاکنون به تجسس درباره تاریخ جلد‌های اسلامی پرداخته‌اند Emil Gratzl در کتاب مشهور A Survey of Persian Art (۱۹۳۹) اشارتی چند

سطری - ولی به هر حال مبسوط‌تر از دیگران - به جلد‌های کتابه‌دار کرده است. او هم آنچه نوشته است جنبه کلی دارد. تحقیق خاص نسبت به موضوع نیست.

سه نکته در کتابه

مطالعه دامنه‌وردر مورد جوانب نسخه‌شناسی (Codicology) کتیبه جلد‌ها و وضع و محل استقرار آنها بر جلد به چند مناسبت جذبه فرهنگی دارد.

یکی جنبه هنری و آرایشی آنهاست. مخصوصاً ازین لحاظ که این گونه طراحی می‌تواند یادآور اجرای همین گونه فکر و ذوق در بعضی از قالی‌های ایرانی و هنرهای فلزکاری و پارچه‌های زری و قلمکار باشد. اسکندر سورن و ملکیان شیروانی درباره کتیبه‌های روی اشیاء فلزی مقالات متعدد دارد.

شاید به جرأت بتوان گفت که صحاف گاه به تبعیت از ترسیمات و آرایش‌ها و نوشته‌هایی که مذهب‌بان و آرایندگان شمس و ترنج و سرلوح و چهارلوح^۳ به کار می‌برده‌اند، با آوردن کتیبه بر جلد آن نسخه را مجلل و واجد اعتبار می‌ساخته است. کار او کم ارزشتر از ترسیم صور و اشکال مصور و مذهب‌نوده است.

کتیبه‌نویسی بر جلد مرحله غایی و کمال هنری برای یک جلد بود. به همین ملاحظه است که شرف‌الدین علی یزدی (د ۸۵۸ق) در قطعه‌ای منظوم که برای کتابه‌سازی جلد شاهنامه مجللی سروده بود از زبان جلد گفته است: اگر چند هستم چو خرم بهار

مشوقان از من به نقش و نگار

مطالب مذکور در کتیبه‌نویسی جلد‌ها ظاهر آتا حدودی برگرفته است از همان رسم یا ترکیبی که نسخه‌پردازان در نخستین برگ نسخه (معمولاً در ترنج یا شمس) و یا بر رویه R و اوراق «چهارلوح» انجام می‌داده‌اند. از قبیل آوردن نام کتاب، نام مؤلف، نام مالک کتاب (یا خزانه). گاهی کتابه‌ها چندان ممزوج به آرایش‌های اسلیمی و گل‌آمیزیهای رنگین است که خواندن آنها آسان نیست. بطور عادی کتیبه برای هر بیننده‌ای خوانده شدنی نیست. به عبارت دیگر جنبه آرایشی کتابه می‌چربد بر اطلاعاتی که از آن کتابه باید به دست آید.

2. The Victoria and Albert Museum.

۳. اصطلاحی است که شرف‌الدین علی یزدی آورده است.

شده است که مضمون آنها بیشتر معطوف به تعریف جسم جلدست (مطلق هر گونه جلدی) نه متن نوشته نسخه.

این جلد که از جنت عدنش خبرست

مرآت جهان نمای اهل نظرست

گر بگشایی او را جلای بصرست

ور بسته بود معدن در و گهرست

این جلد چو خط خوبرویان طراز

آراسته پیکری است بیننده نواز

یا خود در جنت است کز عالم فیض

بر ناظر این کتاب می گردد باز^۴

وصف جلد، به طوری که گویای هنرمندی صحاف باشد در جلد ممتاز دیگری بیش ازین شده است و آن جلد چرمی ساخت قزوین از قرن نهم برای خیمه امیر خسرو دهلوی متعلق به مجموعه Vever در Arthur Sackler Gallery است. سوی پُشتین این جلد حاوی پنج رباعی است که همه در توصیف و اهمیت جلدست. از آن جمله سه تا را نقل می کنم: تصویر او ۱۲:

این جلد که مایه فتوح آمده است

از بوی نسیم، چون صبح آمده است

هر آهوی او چه آهوی مشکین است

هر مرغی از و چو مرغ روح آمده است

آهو و مرغ اشاره است به تصویرهای که از آنها بر این جلد نقش کرده اند.

این جلد منقش که بخوبی یکتاست

با او سخن از صورت چین عین خطاست

چون خلعت زر، کار بتان بی کم و کاست

بر قامت شاهد سخن آمد راست

این جلد که صد گونه سرور است درو

همچون مه و خور صفا و نورست درو

ایسات لطیفش آن که بیند گوید

یک جمله و صد هزار حورست درو^۵

نکته دوم جنبه جغرافیایی تهیه کتابه است. به این مقصود که دریا بیم در کدام یک از بلاد اسلامی جلدسازی کتیبه دار بیشتر مرسوم بوده و مناسبات فرهنگی چه می بوده است که میان ایرانیان بیش از اقوام دیگر مسلمان این کار اجرامی شده است.

نکته سوم مطالعه در جنبه های ارتباطی است میان کتیبه جلد و نوشته متن.

نوع جلد

جلدهای کتیبه دار در دو نوع صحافی، به طور عامتر دیده می شود و آن عبارت است از جلدهای چرمی ضربی و جلدهای لاکی (روغنی).

کتابه سازی در جلدهای چرمی - تا آنجا که جلدهای شناخته شده گواه توانند بود - از اوایل قرن هشتم هجری آغاز شده است. هنوز جلدی کتیبه دار ندیده ام که بتوان به قرون پیش از آن نسبت داد. تاریخ گذاری جلدها اکثراً بنا به قراین ظاهری جلد و زمان کتابت نسخه بطور احتمال ضبط شده است. با این قید که بتوان گفت که ساخت جلد همزمان بوده است با نوشتن نسخه. در جلدهای لاکی تاریخ ساختن جلد بیش از جلدهای چرمی ضبط و ثبت شده است.

اگر در جلدهای لاکی کتیبه دار، تعدادی تاریخ دار دیده می شود بدعتی است که به مناسبت آسان بودن کتیبه سازی در جلد لاکی میان صحافان مرسوم شد. درین موارد هم باید توجه داشت که غالب تواریخ مربوط می شود به رقم کاتب نه تاریخ واقعی تجلید.

الف - مطالب کتابه ها

۱) تعریف کلی جلد

منظور و مقصود جلدسازان از کتابه پردازی بر روی جلد یا درون آن همیشه منحصر به جنبه آرایشی نبوده است. هنرمند گاهی برای جلب نظر بیننده نسبت به کیفیت والای کار، متوجه به ضرورت ستایش از ذات هنر خود بوده است. به طور مثال بر جلد منشآت خواجه اختیار متعلق به کتابخانه مجلس (شماره ۱۳۰۸۸) دو رباعی کتیبه

۴. ایرج افشار، «صحافی از نگاه فرهنگ و تاریخ»، صحافی سنتی (تهران: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ۱۳۵۷)، ص ۹۳.

5. Glenn, p. 215.

ذکر «آیات لطیف» طبعاً برای توجه دادن بیننده است به اینکه محتویات متن نسخه منظوم بوده است. در مجموعه Vever جلد دیگری، چرمی معرق، کار ایران از همان قرن هست که این بیت در دو قاب روی آن دیده می شود (تصویر ۱۳).

این نسخه که هست باغ رضوان دگر

باشد خط او سنبل و ریحان دگر^۶

چنانکه دیدیم تشبیه جلد به «رضوان» و «فردوس» و

«جنت» به مناسبت داشتن نقوش و تصاویر گل و گیاه و پرندگان زیباست که طراح برای جلد نقش کرده بوده است. شرف الدین علی یزدی برای جلدی که اکنون موجود نیست - و آن را برای جلد شاهنامه‌ای سروده بود - گفته است: «گفت در تاریخ آن فردوس، فردوسی سلام». از آن ماده تاریخ ۸۴۱ برای جلد استخراج می شود. و هم‌درباره آن جلد گفته است:

یاسا دمی از دم قدسیم

که رضوان فردوس فردوسیم^۷

تصویر ۱

6. Glenn, p. 211.

۷. شرف الدین علی یزدی، منظومات و منشآت، موزخ ۸۶۷ ق، مجموعه روان کوشکو، شماره ۱۰۱۹، ورق ۱۹۱ ب.

۲) **وصف منظوم کتاب درون جلد** (بطور کلی) سرودن شعر مناسب برای کتیبه‌سازی جلد از هنرهای خاص در تجلید کتاب‌های ممتاز بود. درین گونه جلد‌ها، صحافان شعرهایی را که بطور مطلق در بیان اهمیت کتاب بوده است، مانند شعر معروف جامی (۸۱۷ - ۸۹۸ ق) بر جلد نقش می‌کرده‌اند. نمونه اعمال این روش اشعار مندرج بر همان جلد از خمسه امیر خسرو متعلق به مجموعه Vever است که پیش ازین ذکر آن شد. این ابیات منقول از آن جلد است:

انیس گنج تنهایی کتاب است
 فروغ صبح دانایی کتاب است
 بود بی‌مزد و منت اوستادی
 ز دانش بخشدت هر دم، گشادی
 بهتر ز کتاب در جهان یاری نیست
 در غمکده زمانه غمخواری نیست
 هر لحظه ازو به گوشه تنهایی
 صد راحت هست و هرگز آزاری نیست

تصویر ۲

نوباوه بستان لطایف سخن است

دیباچه دیوان معارف سخن است

سری که مقدسان از آن محرومند

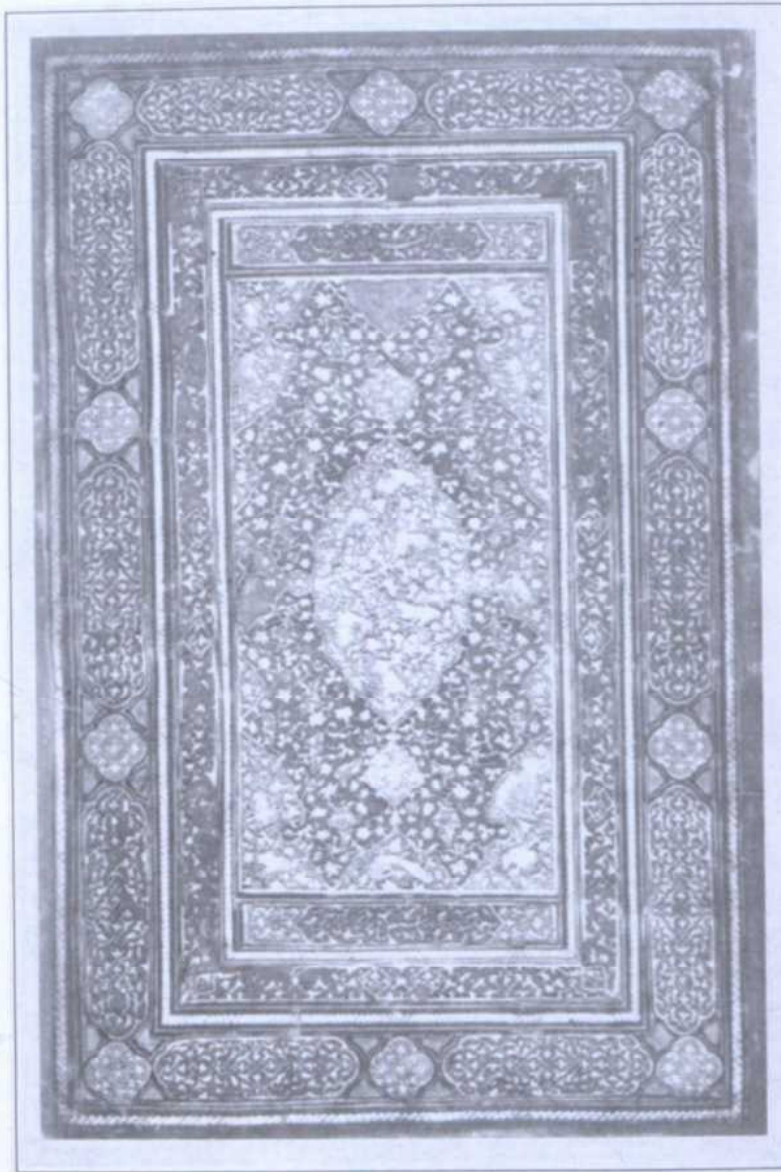
سر برزده از زبان عارف سخن است

شرف الدین علی یزدی از جمله شاعرانی است که برای جلد چند کتاب از جمله شاهنامه، دیوان عصمت بخاری و

امیر شاهی (مشترکاً)، تاریخ امیر تیمور (قاعده ظفرنامه تألیف خودش)، خمسه نظامی - خمستین (از نظامی و امیر خسرو)، مثنوی مولانا، مشارق (کتابی در حدیث) ^۸ و بالاخره برای سفینه‌های مختلف ابیاتی سروده بوده. ^۹ از جمله این بیت را در مدح سفینه‌ای گفته است:

جنگها در بحر باشد و اندرین بحر شریف

بحرها بینی گهر زا، و آن گهرها بس لطیف

تصویر ۳

۸. ظاهراً مشارق الأنوار النبویة من صحاح الاخبار المصطفویة، تألیف رضی الدین صنعانی است که شرحهای متعدد بر آن نوشته‌اند. کشف الظنون، ۹. آن اشعار در نسخه منظومات و منشآت او (مجموعه روان کوشکو) ورق ۱۹۰ ب - ۱۹۲ الف مندرج است.

۳) نام کتاب

بعضی از کتابه‌ها حاوی نام کتاب، به طور مصرح یا به طریق اشاره است. ظاهراً مجلدان و مالکان نسخه طریقه اشارتی را از باب تلطیف ذوق بیننده و تلمیح مطلب مناسب‌تر از آوردن عنوان رسمی کتاب بر روی جلد می‌دانسته‌اند. مثالهایی برای هر دو مورد می‌آورم:

الف - مثال برای کتابه‌هایی که حاوی نام کتاب است، بر اساس قدمت تاریخ کتابت نسخه و البته از مواردی است که فهرست‌نگاران زمان ساخت جلد را همان ایام کتابت نسخه دانسته‌اند.

۱) جلد چرمی خمسه امیر خسرو دهلوی (کتابت مورخ ۸۶۷ ق) - کار بغداد - متعلق به طویقایی سرای (استانبول) شماره R. 102.^{۱۰}

کتیبه، حاوی دو مصراع یک بیت است در دو قاب. قابها در فاصله سر طبله و جلد سمت چپ تعبیه و ضرب و طلاپوش شده است. مصراع اول حاوی اسم کتاب است: «پنج گنج است خمسه خسرو» (به خط نستعلیق).

۲) جلد چرمی کتاب التجرید (کتابت مورخ ۸۷۴ ق) - کار مصر یا شامات - در کتابخانه چسترییتی (دبلین) شماره 357.^{۱۱} کتیبه آن بطور ضربی در فاصله سر طبله و جلد سمت چپ، در قابی است که میان دو قاب کوچکتر گلدان قرار دارد و چنین خوانده شدنی است: «الثانی من التجرید للقدوری علی مذهب ابی حنیفه» (به خط ثلث).

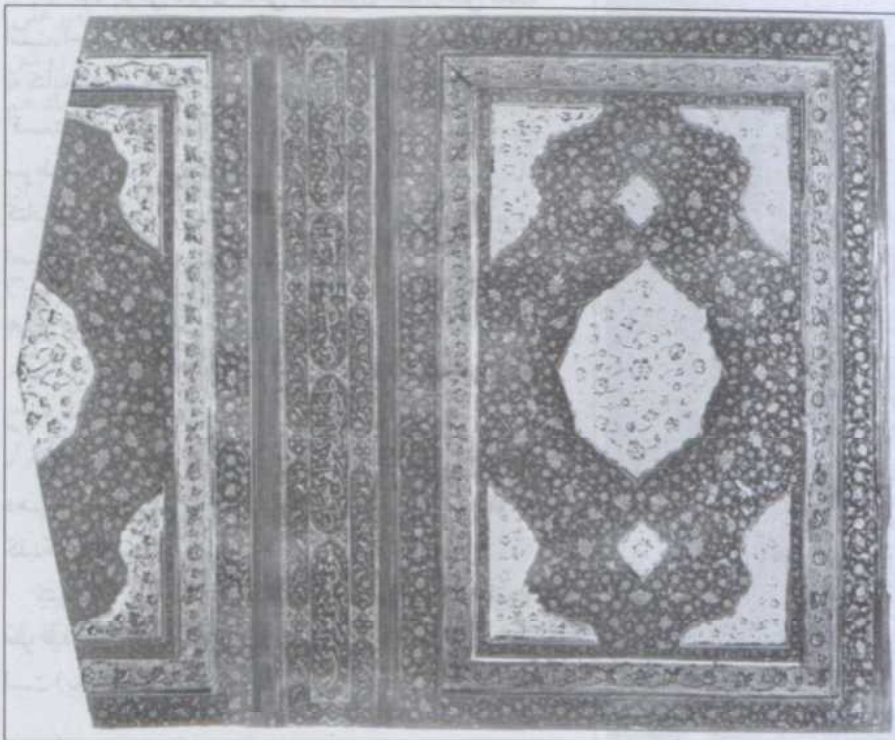
۳) جلد چرمی مثنوی مولانا (کتابت مورخ ۸۸۷ ق) - کار هرات برای سلطان حسین یاقرا - متعلق به موزه هنر ترک و اسلام (استانبول) شماره ۱۹۰۵.^{۱۲} کتیبه آن در چهار قاب به طرح بازوبندی در فاصله سر طبله و جلد سمت چپ و حاوی دو بیت شعرست (به خط نسخ) تصویر ۴

تا قیامت گر ره صورت روی

تا قیامت بوی معنی نشنوی

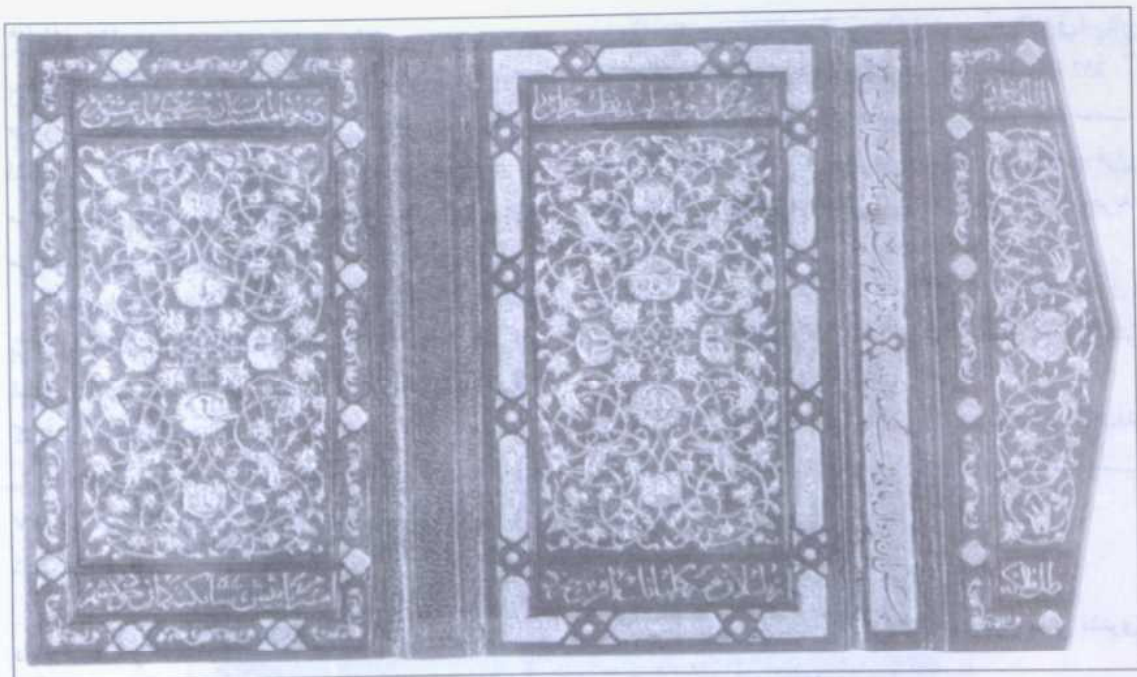
جان جاویدان اگر خواهی بخوان

مثنوی معنوی مولوی

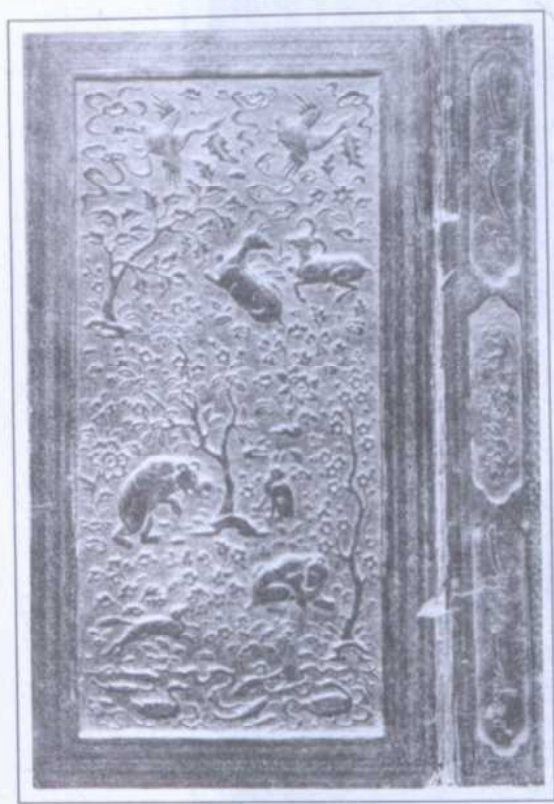
تصویر ۲

10. Gray, p. 7.
11. Bosch, p. 187.
12. Gray, p. 69.

تصویر ۵

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

تصویر ۶

۴) جلد چرمی دیوان جامی که اکنون جدا از متن مانده است. احتمال داده اند کار هرات و از قرن نهم است. متعلق به کتابخانه ملی فرانسه شماره 2050 A Suppl / persan^{۱۳} قسمتی از کتیبه آن که یک بیت شعرست در فاصله سرطبله و جلد سمت چپ قرار دارد و آن متضمن نام کتاب و شخصی است که نسخه به او اهدا شده بوده است (به خط نستعلیق) (تصویر ۱۵):

حسن این دیوان جامی شد یکی صد، بل زیاد
تا قبول قاسم سلطان جهانگیر اوفتاد

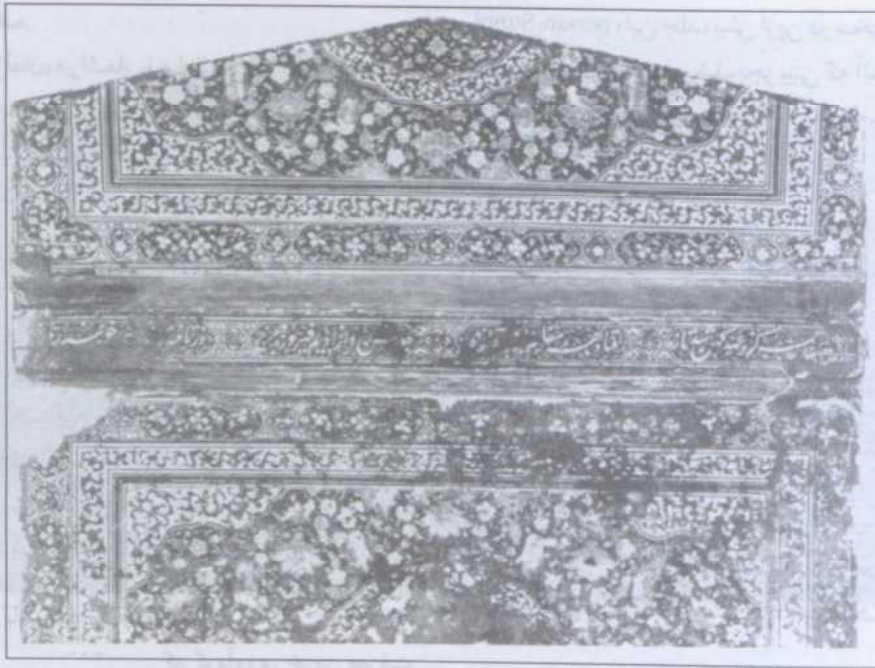
۵) جلد چرمی طلاپوش شرح اشارات از اواخر قرن دهم که اکنون از متن جدا مانده است. جزو مجموعه گلبنکیان است.^{۱۴} کتیبه آن که در دو قاب به طرح بازوبندی در فاصله سر طبله و جلد سمت چپ ساخته شده حاوی یک بیت است (به خط نستعلیق) (تصویر ۱۶):

بسی دُر هاست در حسن عبارات

نگنجد نطق در «شرح اشارات»

13. Richard, p. 102-3.

14. Pope, p. 962.

تصویر ۷

جو جلد «سبحة الابرار» بود تاریخش
نوشت کلک قضا جلد «سبحة الابرار»
(میرعلی)

هنرمندی شاعر خطاط در سرودن این ماده تاریخ روشن
است. بسا ممکن است که همین دو بیت بر روی جلد هم
کتابه شده بوده است.

ب - مثال جلدی که نام کتاب بطور اشاره از کتیبه آن
استنباط می شود.

۸) جلد چرمی طلاپوش شاهنامه (کتابت متن مورخ
۹۳۱ ق، خط محمد هروی) در کتابخانه فرهنگستان علوم
پترزبورگ به شماره D-184،^{۱۵} حدس زده اند جلد آن کار
تبریزست. کتیبه آن یک بیت است در دو قاب به طرح
بازوبندی و در فاصله میان سر طبله و جلد دست چپ قرار
گرفته است. (به خط نستعلیق):

مرین نامه شهریار بخوان

سر از چرخ گردون همی بگذران

۶) جلد لاکی خمسه جامی (کتابت متن مورخ ۹۵۱ ق،
به خط محمود درگزینی) در کتابخانه ملی اتریش (وین) به
شماره A. F. 66^{۱۶}
کتیبه آن که دو بیت شعرست در چهار قاب به طرح
بازوبندی در فاصله میان سر طبله و جلد دست چپ
قرار داد (به خط نستعلیق). چون آسیب دیده است کلماتش
به سختی خوانده می شود. (تصویر ۷)

این خمسه کزو عهد کهن شد تازه

افتاد به هر مقام از آن آوازه

جلدش کرد از ادیم فیروزه چرخ

وز تافته

۷) در قطعه ای خط، موجود در مرقعی دیده ام و فراموشم
شده است جای نگاهداری آن مرقع را ضبط کنم. لکاتبه:

مجلدی جهت سبحة طرفه جلدی ساخت

که قاصرست به وصفش زبانم از گفتار

15. Duda, p. 33.

16. Petrosyan, p. 220.

۴) نام مؤلف

معمولاً نام مؤلفان، در اشعار یا عباراتی که برای نشان دادن نام کتاب کتابه می کرده اند مندرج است. چند تا را پیش ازین دیدیم مانند نام جامی بر جلد دیوان او، و نام امیر خسرو دهلوی بر جلد پنج گنج او، و ذکر نام قدوری بر جلد کتاب التجرید او.

از موارد دیگر که نام مؤلف در کتابه جلدها دیده می شود سه تا را یاد می کنم:

۱) نام سعدی بر جلد چرمی طلاپوش (کتابت متن از قرن نهم) از کلیات، متعلق به کتابخانه ملی پاریس به شماره Suppl. persan, 814.

کتیبه دو بیت است و در دو قاب بالا و پایین بر روی جلد قرار دارد (به خط ثلث):

برو خوشه چین باش سعدی صفت

که گردآوری خرمن معرفت

که گفتار سعدی پسند آیدش

نصیحت کنی سودمند آیدش^{۱۷}

۲) نام جامی بر سلسله الذهب به خط محمود نیشابوری، مورخ شعبان ۹۵۶ ق، در اردبیل، جلد لاکی متعلق به کتابخانه عمومی پترزبورگ (Nr. Dorn 434) سر طبله دار.

بر طرف داخل سر طبله در هفت قاب بازو بندی این شعر جامی آمده است: انیس گنج تنهایی کتاب است و ... فی شهر سنه ثلث و ثمانین و تسعمائة (به سپیداب).^{۱۸} اطراف درونی جلدها هم نوشته ای دارد که ظاهراً غزلی است. در تصویر بریده شده است.

۳) نام جامی بر دیوان او، جلد چرمی از قرن نهم (متن ندارد) متعلق به کتابخانه ملی پاریس به شماره 2050 A.

persan. Suppl. این جلد، پیش ازین در سخن کردن از نام کتاب به شماره ۴ معرفی شد. بجز بیتی که آنجا نقل شد دو بیت دیگر بر دوروی این جلد کتابه شده است:

دفتر جامی است این از گفته های عشق پر

می برم تا پیش شاه نکته دان خود کشم

به بزم گل، چو سرایند نظم جامی را

ز بلبلان همه گلبلانگ آفرین خیزد^{۱۹}

کاتب ظاهراً به مناسبت، یا به دستور اهداکننده کتاب در بیت اول تصرفی کرده و کلمه "شوخ" را به "شاه" بدل کرده است. اگر ضبط نسخه چاپی تصرف شده نباشد.

شرف الدین علی یزدی در دو چهاربیتی که برای جلد دیوانهای عصمت بخاری و امیر شاهی سروده نام سرایندگان را در آن ابیات مصرحاً آورده بوده است.^{۲۱}

۵) تناسب و تلمیح

منظور آوردن اشعار و یا عبارات زیبایی است که گویای مطالب و مواضع مندرج در نسخه باشد. چند مثال درین باره آورده می شود:

۱) جلد چرمی قرن یازدهم که مربوط به شاهنامه فردوسی بوده است (متن ندارد). موجود در موزه ویکتوریا و آلبرت (لندن) به شماره 853-1885.^{۲۲}

بر عطف میان سر طبله و جلد سمت چپ دو بیت شعر کتابه شده است که ارتباط جلد را با شاهنامه گویاست (به خط نستعلیق) (تصویر ۱۸):

سکه [ای] کاندلر سخن فردوسی طوسی نشاند

تا نپنداری که کس از زمره فرسی نشاند

اول از بالای کرسی بر زمین آمد سخن

او دگر بار از زمین برید و بر کرسی نشاند^{۲۳}

17. Richard, p. 102.

18. Lukonin, p. 180.

19. ibid.

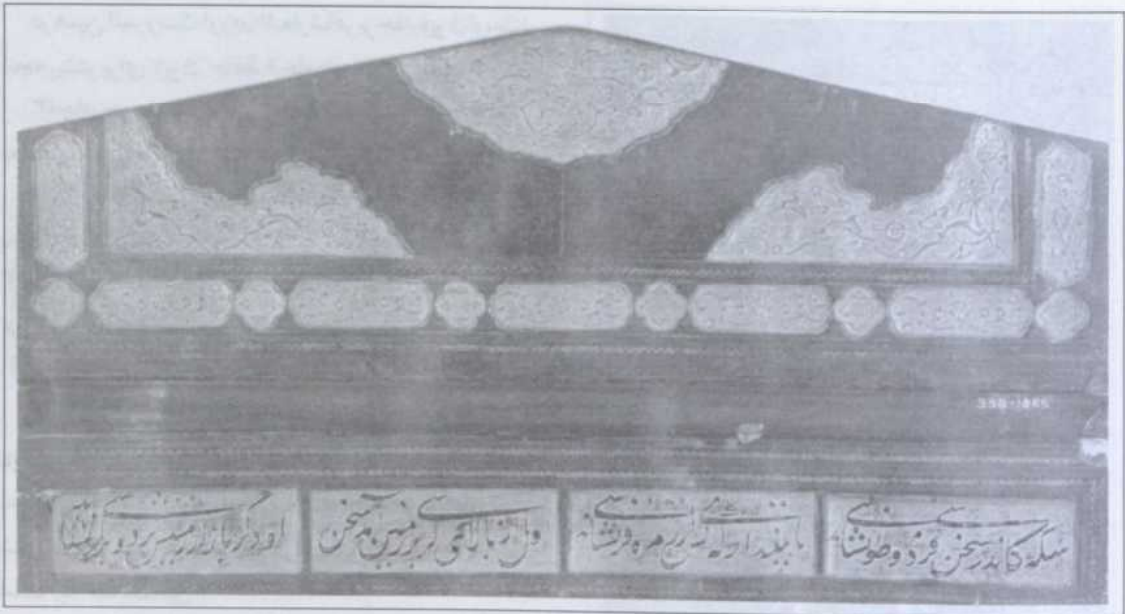
22. Haldane, p. 104.

۲۳. نظیر این گونه احترام به فردوسی را در کتابه سرلوح نسخه شاهنامه سعدلو (مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی) می توان دید به این صورت:

که او رمزی است از سر الهی
روان آب حیات اندر سیاهی

کسی در باب فردوسی چه گوید
به شه نامه نظر کن تا ببینی

۲۰. چاپ اعلاخان افصح زاد (تهران، ۱۳۷۸)، جلد اول، ص ۶۸.
۲۱. منشآت و منظومات، ورق ۱۹۱ ب.

تصویر ۸

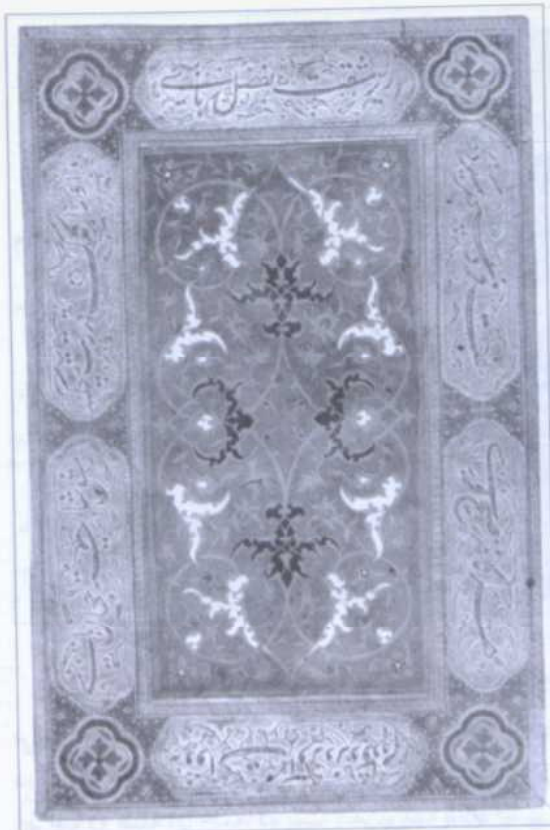
ایبات بر هر دو روی جلد همسان است اگر چه صحنه های جنگ متفاوت است. این جلد به موزه ویکتوریا و آلبرت تعلق دارد به شماره 1827-1922. [تصویر ۹]

نمونه برجسته جلدی است کار قرن نوزدهم که بر دو طبله آن صحنه ای از جنگ نادر شاه افشار در کرنال (هند) با محمد شاه هندی کشیده اند و بر اطراف دو طبله آن جمعاً بیت شعر نوشته شده است.

تصویر ۹

24. Haldane, p.128-129.

تصویر ۱۰

در همین قلمروست آوردن اشعار شاعر بر جلد دیوان او، مانند آنچه بیشتر برای دیوان حافظ انجام داده‌اند. من باب مثال:

(۳) جلد چرمی طلاپوش از قرن نهم (متن ندارد) متعلق به مجموعه Keir (لندن) به شماره VIII. 52.²⁵

کتیبه آن، دو مصراع یک بیت حافظ است در دو قاب بازوبندی و در عطف میان سرطبله و جلد دست چپ قرار گرفته است (به خط نستعلیق):

کس چو حافظ نکشید از رخ اندیشه نقاب

تا سر زلف عروسان چمن شانه زدند

(۴) جلد چرمی ساخت قرن یازدهم که قطعاً متعلق به دیوان حافظ بوده است و فعلاً متن ندارد، متعلق به مجموعه گلبنکیان.²⁶ بر سومین دوره از حاشیه روی جلد، شش بیت از غزل به مطلع زیر در قابهای بازوبندی کتیبه شده است (به خط نستعلیق):

دلم جز مهر مهرویان طریقی بر نمی‌گیرد

ز هر در می‌دهم پندش ولیکن در نمی‌گیرد

(۵) جلد لاک‌ی با مجلس نقاشی کار اصفهان (متن ندارد) متعلق به موزه ویکتوریا و آلبرت (لندن) به شماره 1788-1960.²⁷

در کتیبه آن پنج بیت از غزلی به مطلع ذیل در قابهای بازوبندی به خط نستعلیق کم مایه گنجانیده شده است:

ساقی به نور باده بر افروز جام ما

مطرب بگو که کار جهان شد به کام ما

(۶) از جمله مناسب‌هایی که در کتیبه جلد دیده‌ام استفاده از اصطلاحات "کلک" و "مشق" و "دوات" و "کاغذ" و "فرد" و "زیر مشق" است که در کار نسخه‌نویسی مطرح بوده است و در سه بیت به خط نستعلیق بر حاشیه جلدی چرمی ساخت قرن یازدهم ضرب شده است. این جلد در مجموعه Vever در گالری Arthur Sackler Gallery نگاه‌داری می‌شود.²⁸ تصویر ۱۱

دورا کلک قدرت چکند؟

مشق شایسته جهانبانی

به دوات آورد ز دوده شام

مهر کاغذ ز صبح نورانی

هفت فرد سپهر می‌گردد

زیر مشقت بفضل ربانی

نخستین مصراع از سمت چپ جلد شروع شده است نه به طور معهود و مرسوم از گوشه سمت راست بالا.

۶) تیمن و تعظیم

آوردن اسماء خداوند و آیات و احادیث مناسب در کتیبه بر روی جلد قرآن، برای تعظیم و تیمن متعدد است. این روش بر روی جلد‌های ممتاز کتب ادعیه مانند صحیفه سجادیه و زاد المعاد هم مرسوم بوده است و مثالهای متعدد می‌توان ارائه کرد.

تنوع کتیبه‌ها در جلد‌های قرآن بیشتر است. غالباً متن آیه‌های کوتاه و مخصوصاً آیه الکرسی را نوشته‌اند. بر بسیاری از قرآن‌ها آیه‌های ﴿اِنَّ لِقَرَانِ كَرِيْمٍ﴾ فی کتاب مکتون ﴿لَا يَمَسُّهُ الْاَلْمُطَهَّرُونَ﴾²⁹ کتابه شده است. معمولاً آیه ﴿لَا يَمَسُّهُ الْاَلْمُطَهَّرُونَ﴾ را بر عطف میان سرطبله و جلد سمت چپ کتابه می‌کرده‌اند. (تصاویر ۱۱ و ۱۲ و ۱۳)

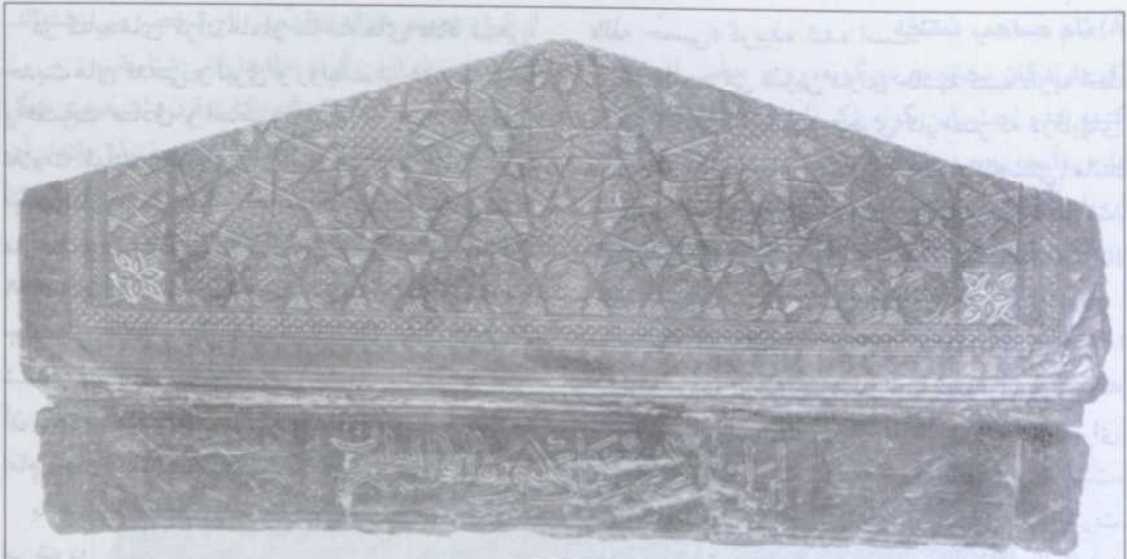
25. Ferrier, p. 240.

26. Pope, p. 980.

27. Haldane, p. 128.

28. Lowry, p. 217.

29. قرآن، واقعه، آیات ۷۷-۷۹.

تصویر ۱۱

تصویر ۱۲

تصویر ۱۳

در کتابه های قرآن ها، از ساخته های بلاد شیعی، حدیث های قدسی و نبوی و روایات از حضرت رضا و حضرت صادق و اسامی دوازده امام (ع) و دعای تلاوت قرآن و عباراتی از قبیل «توکلت علی الله»، «یا صاحب الزمان»، «یا امام محمد باقر» دیده می شود. در جلد قرآن شماره ۹۶۷ کتابخانه کاخ گلستان، ساخت ۱۳۰۸ هجری که شمایل حضرت رسول (ص) در درون جلد بطور لاکمی نقاشی شده است، سطورری به توصیف شمایل آن حضرت اختصاص داده اند. و در حواشی آن جلد آیه الكرسی و سوره اخلاص و اسامی دوازده امام (ع) و دعای دیدن هلال ماه کتابه شده است.^{۳۰} به طور نمونه، مشخصات چند جلد قرآن آورده می شود:

(۱) جلد چرمی ضربی کتیبه دار از آیات قرآنی. فعلاً بدون متن است و قطعاً از آن قرآنی بوده است. این جلد کار مصر یا شامات و ساخته قرن هشتم هجری است و در موزه اسلامی برلن شرقی به شماره I. 839 نگاه داری می شود.^{۳۱} در دوره این جلد در ده قاب بازوبندی «الله لا اله الا هو الحی القيوم ...» کتیبه شده است (به خط ثلث).

(۲) جلد چرمی ضربی (متن ندارد) از قرن هشتم هجری ساخت مصر یا شامات متعلق به مؤسسه شرقی شیکاگو به شماره A. 12169،^{۳۲} کتیبه این جلد بر عطف میان سر طبله و جلد سمت چپ قرار دارد، آیه ۷۹ سوره واقعه بر آن کتیبه شده است (به خط ثلث).

(۳) جلد دیگری از قرن نهم هجری، ساخت شامات که همین آیه بر آن کتیبه شده است.^{۳۳} در بلاد عربستان از باب تبرک و تیمن بر روی قرآن ها عبارات کوتاه ضرب می کرده اند.

(۴) نمونه این طریقه جلدی است از قرآن ساخت قرن نهم هجری متعلق به مؤسسه شرقی شیکاگو به شماره A. 12135 بر دو روی آن مَهر «حمداً» و

«الله حسبی» کوبیده شده است.^{۳۴}

(۵) جلد چرمی ضربی دارای حاشیه کتیبه دار به خط کوفی از اوائل قرن نهم هجری کار مصر که در قابهای بازوبندی آن نامهای خداوند (اسماء الحسنی) مانند المصور، الغفار، القاهر، الوهاب و نظایر آن آمده است. این جلد به موزه ویکتوریا و آلبرت به شماره 1070 B-1869 تعلق دارد.^{۳۵}

(۷) دعا برای سلامتی و دوام عمر دارنده نسخه

به مانند کتابه هایی که بر ظروف فلزی و سفالی، برای دوام عمر و بقای سلامت صاحب آن نقر می شده است، در جلد های کتاب هم از این قبیل عبارات به ندرت دیده می شود. مانند: العز والاقبال و الدولة و العافیة و العنایة و التامة و التأیید لصاحبه، یا: العز الدائم و الاقبال و السعادة و الدولة و نظایر آنها.^{۳۶} بطور مثال دو مورد ذکر می شود:

(۱) جلد چرمی مثنوی، مورخ ۸۴۹ ق، کار شیراز، متعلق به موزه اسلامی استانبول به شماره ۳۷۱۹۰۶ در دو قاب مستطیل مضبوط بر بالا و پایین این جلد، کلمات السعادة و السلامة و طول العمر (به خط ثلث) کتابه شده است. بی مناسبت نیست گفته شود که این گونه عبارات دعائی در سرعنوانهای تذهیب شده نسخه شاهنامه مورخ ۶۱۴ ق (فلورانس) به تعدد دیده می شود.

(۲) جلد چرمی ضربی جدا مانده از متن متعلق به موزه ارمیتاژ (پترزبورگ) به شماره VR-84 ساخته قرن نهم/دهم هجری. کتابه در عطف داخلی میان سر طبله و جلد سمت چپ قرار دارد. خط نسخمانندی بر آن کتابه شده:

جهان آفرینت نگه دار باد

جهانت به کام و فلک یار باد^{۳۸}

31. Bosch, p. 112.

32. Bosch, p. 111.

33. Bosch, p. 207.

34. Bosch, p. 130-133.

35. Haldane, p. 39.

36. Lukonin, pp. 118-156.

37. Gray, p. 82.

38. Lukonin, p. 167.

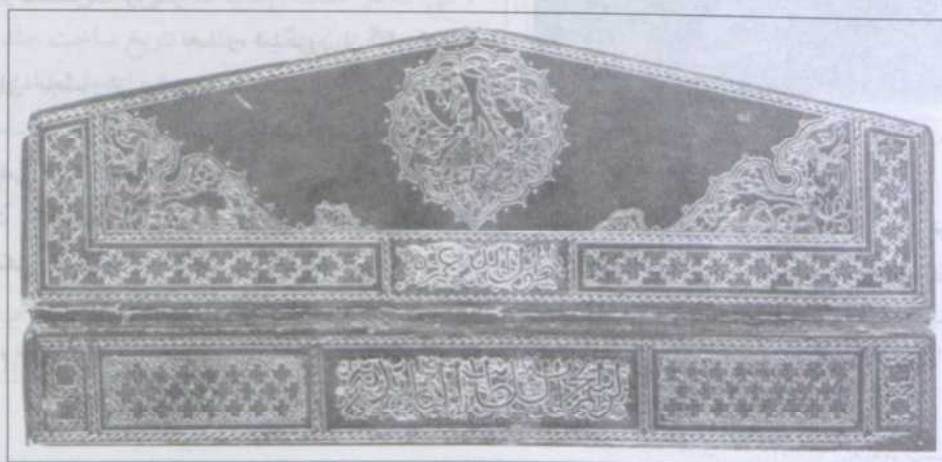
۳۰. بدری آتابای، فهرست قرآن های کتابخانه سلطنتی (تهران: کتابخانه سلطنتی، ۱۳۵۱)، ص ۷۱.

از قبیل «برسم خزانه» مقدم بر نام شخص می نوشته اند. چند نمونه از این گونه جلد‌ها را می شناسانم:
 ۱) جلد چرمی احیاء علوم الدین کتابت قرن هشتم هجری متعلق به دانشگاه لیدن به شماره Or. 408 L.^{۳۹}، به خط تعلیق مانند بر آن آمده است: «عمل هذا المجلد برسم الحاج ابراهیم». [تصویر ۱۴]
 احتمال دارد این کتابه با گرم کردن چرم و فشار ایزاری درفش مانند، ایجاد شده باشد. یعنی صورت کتابه به وسیله مهر انجام نشده باشد.

تصویر ۱۴

«الخزانه السلطان الاعظم معین الدولة و الدین شاهرخ بهادر خلد الله ملکه».
 ۴) جلد چرمی خمسة نظامی کتابت ۸۴۹ق، در هرات متعلق به طوقایی سرای (استانبول) به شماره H. 781.^{۴۰} کتیبه عطف، متصل به سرطبله این عبارت (به خط ثلث) ضرب شده است: «برسم الخزانة السلطانية البایزیدیه». دنباله آن عبارت «طول الله عمره» (نسبت به بایزید) در قاب کوچکی بر سرطبله آمده. [تصویر ۱۵]

تصویر ۱۵

۸) نام صاحب نسخه نام دارندگان نسخه به دو گونه، روی بعضی از جلد‌ها کتیبه شده است. این گونه ذکر نام در حقیقت همانندی دارد با آنچه به صورت Ex-Libris در درون کتاب‌های اروپایی دیده می شود.
 الف- کسی که نسخه به سفارش او تجلید شده است.
 ب- کسی که نسخه از سوی فراهم سازنده آن برای اهداء تهیه و تجلید شده و حکم تحفه داشته است. درین موارد معمولاً عباراتی

۲) جلد چرمی کلیله و دمنه کتابت ۸۳۴ق، در هرات متعلق به طوقایی سرای (استانبول) به شماره H. 362.^{۴۱} در کتیبه به خط کوفی نام بایسنغر میرزا وسط رویه سمت چپ جلد ضرب شده است.
 ۳) جلد چرمی مثنویهای سته عطار نیشابوری، کتابت ۸۴۱ق، در هرات، متعلق به طوقایی سرای (استانبول) به شماره A. III. 3059.^{۴۲} در کتابه عطف متصل به سرطبله جلد این عبارت (به خط ثلث) دیده می شود:

39. Weisweller, p. 182, Fig. 21.
 41. Gray, p. 80.

40. Gray, p. 77.
 42. Gray, p. 83.

(۵) جلد چرمی دیوان کمال خجندی کتابت ۸۵۶ق، در هرات متعلق به طوقایی سرای (استانبول) به شماره E. H. 1637^{۲۳}، در کتیبه عطف، متصل به سر طبله و جلد سمت چپ، میان سه قاب بازوبندی این عبارت (به خط نسخ) مندرج است: «الخزانه کتب السلطان الاعظم / معز السلطنة و الدولة و الدین ابوالقاسم بابر / بهادرخان خلد الله تعالی ملکه و سلطانه».

(۶) جلد چرمی منتخب اشعار نوشته شده برای ابوالقاسم بابر (۸۵۳-۸۶۱ق) متعلق به کتابخانه ملی اطیش (وین) به شماره N. F. 140^{۲۴}، در کتیبه ریز حک شده بر عطف جلد متصل به سر طبله و میان دورشته گل اندازی چنین نوشته است: «الخزانه کتب السلطان الاعظم ابوالقاسم بابر بهادرخان ملکه».

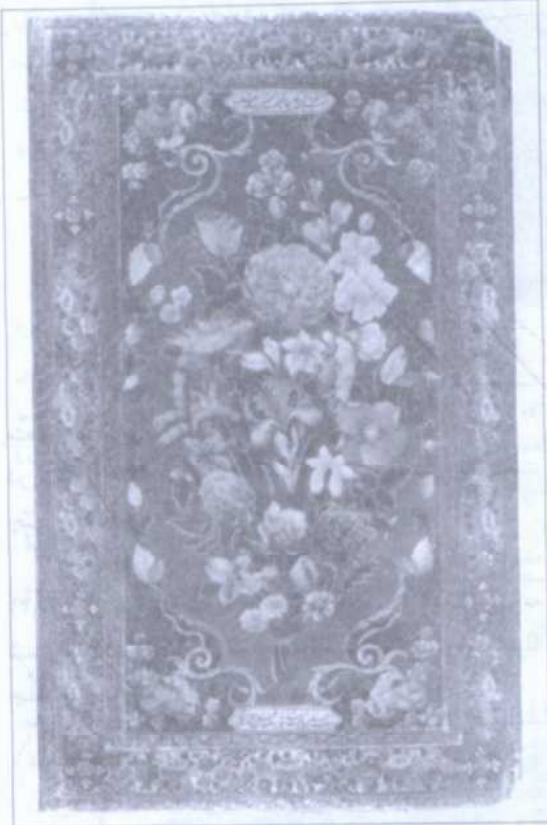
(۷) جلد چرمی (بدون متن) مورخ ۸۶۳ق، ساخت شیراز که نخست آغا اوغلو آن را معرفی کرده و متعلق است به موزه هنر اسلامی استانبول به شماره ۱۵۵۱ و عبارت «برسم خزانه سلطان پیر بوداق خان قره قوینلو» بر آن کتیبه سازی شده است.^{۲۵}

(۸) جلد لاکمی مرفع بانوشته مورخ ۱۱۴۷ق، در حاشیه و تاریخ دیگر در پشت جلد به سال ۱۱۵۱ق، که متعلق به فرهنگستان علوم پترزبورگ است به شماره E. 14^{۲۶}، در حاشیه جلد، هشت بیت شعر (به خط نستعلیق) در قابهایی بازوبندی کتابه شده و در آن نام مالک آمده است:

مالکش . . . دولت . . .
 اما سان
 فلک عز و منزلت را بدر
 صدره اما فزون از آتش قدر
 زینت افزای مجلس از دولت
 میرزا مهدی آن ملک فطرت
 آن گرامی که از کمالاتش
 عالم پیسر محو حالاتش
 وصف کلکش چون نیست حد
 کلک افسرده شد
 یافت اتمام چون
 کلک خادم به عزم سحر آمد

از بی ضبط سال و اصل زمان ۱۱۴۷
 دان زهر مصرع از حساب نشان
 باد چون خط به ماه چهره یار

صاحبش را به کامرانی کار
 (۹) جلد لاکمی مورخ ۱۲۷۴ق، معرفی شده در فهرست ۲۲ آوریل ۱۹۸۰م. ساتی (لندن). نوشته روی جلد (به خط نستعلیق) عبارت است از: «بر حسب فرمایش پندگان پناهی مقرب الخاقان مهام الملک مصور و منقش گردید رجب ۱۲۷۴».^{۲۷} [تصویر ۱۶]

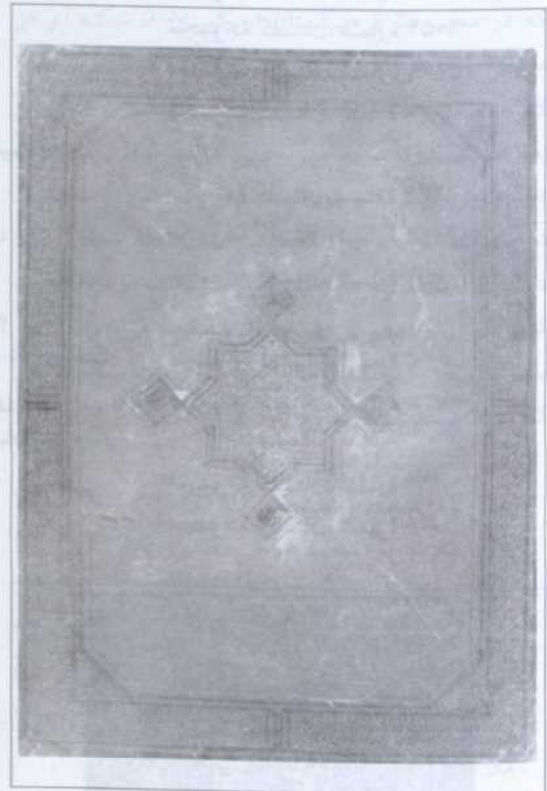
تصویر ۱۶

(۱۰) جلد لاکمی قرآن مورخ ۱۲۹۳ق، ولی جلد مورخ ۱۲۹۴ق، است متعلق به کتابخانه کاخ گلستان (سلطنتی) به شماره ۶۴. نوشته روی جلد (به خط نستعلیق) عبارت است از: «حسب الفرموده جناب مستطاب شیخ الاطباء بتاريخ شهر محرم الحرام سنة ۱۲۹۴».^{۲۸}

43. Gray, p. 84. 44. Duda, p. 71, fig. 16.
 45. Gratzl, No. 21. 46. Petrosyan, p. 276.
 47. Sotoboy, s autumn Islamic and Iranian sales 1978. (Monday, 9th october), cat 146.

۹) نام صحاف

صحافان به ندرت نام خود را روی جلد می آورده اند. گمنامی آنان همسان است با آنچه بر سر غالب مذهبیان و مصوران نسخه ها آمده است. کاتب معمولاً نام خود را در نسخه ذکر می کرده است ولی نام مذهب بطور بسیار اتفاقی در نسخه ها آمده و نام صحافان و مصوران بطور شاذ و نادر در نسخه ها دیده شده است. (۱) شاید قدیمی ترین نسخه ای که نام صحاف بر جلد آن دیده می شود - تا جایی که آگاه شده ام - قرآن مورخ ۷۰۶ ق، متعلق به موزه ایران باستان (شماره ۵۴) است.

تصویر ۱۷

نخستین بار مهدی بهرامی در کتاب راهنمای گنجینه قرآن در موزه ایران باستان آن را معرفی کرد^{۴۹} و همانجا مهدی بیانی مشخصات نسخه شناسانه آن را آورد.^{۵۰} به عقیده بهرامی - تا آن زمان - جلدی که دارای نام

صحاف بوده باشد از آن قدیمتر دیده نشده است. او این احتمال را به اعتبار آن دانسته است که ساخت جلد حدود همان زمان کتابت قرآن انجام شده بوده است. تصویر جلد در همان کتاب^{۵۱} آمده و نام صحاف «عمل عبدالرحمن» ذکر شده است. این جلد تیماج ضربی است و به استناد نسبت کاتب در انجامه، آن را ساخت تبریز می دانند. (تصویر ۱۷) (۲) از جلد های ساخت نواحی جنوبی عربستان که در مؤسسه شرقی شیکاگو وجود دارد چهار نمونه را شناسانده اند که روی آنها نام صحاف ضرب شده است. یکی «عمل ربیع» از قرن نهم (A. 12125)، سه تا «عمل امین» (از قرن هشتم و نهم) به شماره های A. 12134، A. 12132.^{۵۲}

(۳) جلد چرمی نسخه مورخ ۷۳۵ ق، (بدون ذکر نام متن) معرفی شده توسط E. Gratzl که قبل از او ساکیسیان (شماره ۳) آن را شناسانیده بود و دارای نام صحاف «محمد علی» است.^{۵۳} (۴) جلد چرمی مورخ ۸۶۳ ق، با «نام زین العابدین بن محمد» متعلق به موزه هنر اسلامی (استانبول) به شماره ۱۵۹۱ که ابتدا آغا اوغلو در تصویر ۱۷ آن را شناسانیده و سپس گراتزل آن را معرفی کرده است.^{۵۴} (۵) جلد چرمی ضربی طلاپوش از کلیات نوایی مورخ ۱۰۰۴ ق، در کتابخانه عمومی پترزبورگ (Dorn. 558) و عبارت «عمل محمد زمان بن میرزا بیگ تبریزی» به خط نستعلیق دارد.^{۵۵}

از قرن یازدهم هجری به بعد ذکر نام صحاف بر روی جلدها زیاده است، مخصوصاً در جلدهای لاکی. نمونه جلد لاکی که در صحنه جنگ فتحعلی شاه را نشان می دهد (تصویر ۲۲). درین گونه جلدها تاریخ ساخت جلد گاهی ذکر شده است. مناسبت دارد در اینجا تعدادی ازین گونه جلدها را به ترتیب تاریخ ساخت آنها بشناسانم و نامهای مذکور بر روی جلد یا درون آنها را بیاورم. این نمونه ها منحصرأ از مجموعه کتابخانه کاخ گلستان آورده می شود. مثالهای مربوط به جلدهای ازین دست با آنچه در مجموعه های دیگر وجود دارد تفاوت کلی ندارد.

۴۹. تهران: موزه ایران باستان، ۱۳۲۸، ص ۶۱.

۵۰. پیشگفته، قسمت دوم، ص ۲۶ - ۲۷.

۵۱. پیشگفته، ص ۳۱.

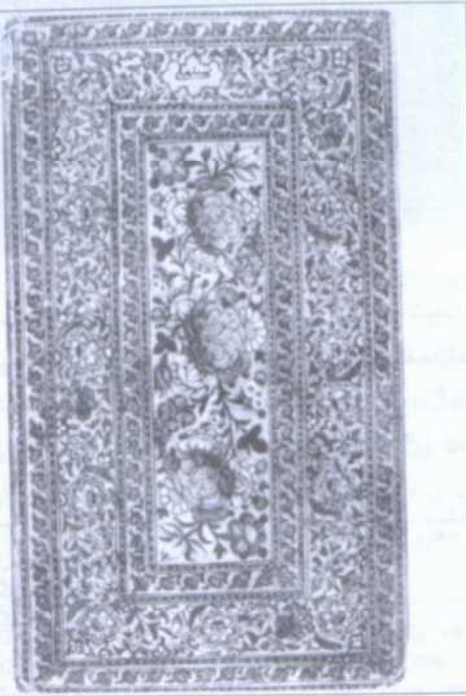
52. Bosch, No. 125-126, 133, 142.

53. Pope, p. 1988.

54. Pope, p. 1991.

55. Lukonin, p. 176.

شماره نسخه	نام کتاب	نام نسخه	تاریخ جلد
مجموعه گلستان، شماره ۱۰۰۴	استاد محمد باقر	قرآن	۱۱۰۹
مجموعه گلستان، شماره ۹۹۱	استاد محمد باقر	قرآن	۱۱۱۷
مجموعه گلستان، شماره ۹۸۹	علی اشرف	قرآن	۱۱۷۱
مجموعه گلستان، شماره ۹۸۵	محمد هاشم	قرآن	۱۲۰۹
مجموعه گلستان، شماره ۱۰۰۵	میرزا بابا	قرآن	۱۳۱۸
مجموعه گلستان، شماره ۹۹۸	آقا زمان	قرآن	۱۳۱۹
مجموعه گلستان، شماره ۲۳۳	گلستان سعدی استاد احمد	قرآن	۱۳۳۱
مجموعه گلستان، شماره ۸۸۵	میرزا احمد نقاشباشی	قرآن	۱۳۳۷
مجموعه گلستان، شماره ۱۰۵۴	مهدی الحسینی الامامی	قرآن	۱۳۴۰
مجموعه گلستان، شماره ۹۶۹	علی	قرآن	۱۳۴۱
مجموعه گلستان، شماره ۱۰۰۷	محمد زمان	قرآن	۱۳۴۲
مجموعه گلستان، شماره ۱۴۳۶	حاجی میر سیف الله ابراهیم الحسینی اصفهانی	قرآن	۱۳۵۱
مجموعه گلستان، شماره ۱۰۰۸	استاد محمد حسن شیرازی	قرآن	۱۳۵۸
مجموعه گلستان، شماره ۶۵۴	لطفعلی شیرازی	قرآن	۱۳۷۴
مجموعه گلستان، شماره ۶۴۷	نقل از عمل استاد ابوالقاسم مذهب باشی توسط محمد تقی مذهب	قرآن	۱۳۷۸
مجموعه گلستان، شماره ۷۳۶	اسمعیل نقاشباشی اصفهانی	قرآن	۱۳۷۹
مجموعه گلستان، شماره ۶۴۱	نقل از عمل استاد محمد صادق توسط اسمعیل نقاشباشی	قرآن	۱۳۸۷
مجموعه گلستان، شماره ۱۰۰۶	اسدالله مذهب باشی	قرآن	۱۳۹۴

تصویر ۱۸

اشکال بر این رقمها این است که در هیچ یک مشخص نشده است چه مقدار از کار تجلید با صاحب نام بوده است. در هنر جلدهای لاکمی سازی، نقاش و مذهب و خطاط می توانند هر سه دخالت داشته باشند. بطور مثال می دانیم محمد زمان یا اسمعیل اصفهانی نقاش بوده اند. آیا عمل تجلید و صحافی هم به دست آنها انجام شده بوده است؟ به ندرت نام سازنده جلد با قید صحاف ذکر می شده است، مانند جلد خمسة نظامی متعلق به کتابخانه کاخ گلستان (شماره ۱۹۳۷) که در سر ترنج آن مصرحاً آمده است: «عمل میر خلیل صحاف». پشت همین جلد ذیل دو بیت شعر سال ۱۲۵۸ ق، ذکر شده. متن اشعار این است:

خسروا ملک و جاهت افزون باد
چهره دولت تو گلگون باد
هر که گردن کشد ز فرمانت
ابد الدهر غرقه در خون باد

- خواجه میر عبدالرحیم بن خواجه میر معصوم (۴۴۸۹ تاشکند)
 - عمل عبدالرشید قادری (۱۲۷۲، ۴۷۰۵، ۴۸۹۵ و ۴۸۴۵ تاشکند)
 - عمل عبدالشکور آن هم بگذرد (۴۷۹۴)
 - عمل عبدالغنی بن محمد عالم صحاف (۴۹۴۰ و ۴۷۷۹ تاشکند)
 - عمل ملا عبدالقادر صحاف (۱۲۶۵، ۴۵۹۹، ۴۶۲۷، ۴۹۸۴ و ۴۸۰۵ تاشکند)
 - عمل عبدالوهاب سمرقندی (۴۹۹۴ تاشکند)
 - عمل عصمت الله (۱۲۹۴، ۴۶۰۵)
 - عمل ملا عصمت الله صحاف (۱۲۳۶، ۴۹۲۷)
 - ملا عطا (ترنج) عاقبت خیر باد (سر ترنج)
 - عمل ملا عویض محمد صحاف (۴۵۹۱ و ۵۰۱۳ تاشکند)
 - عمل قاری فخرالدین صحاف (۱۱۵۱، ۴۵۷۶ تاشکند)
 - عمل قدرت الله (۱۲۶۳، ۴۹۲۲)
 - عمل لولدین؟ صحاف (۴۴۹۸ تاشکند)
 - عمل محمد امین صحاف (۴۸۰۶)
 - عمل محمد امین بن حاجی خواجه ناصر (۱۱۹۵، ۴۹۰۵)
 - ملا محمد شادی (۱۲۸۶، ۴۷۹۲)
 - عمل محمد شریف (۴۶۶۳ تاشکند)
 - عمل حاجی محمد صحاف (۴۹۲۴)
 - محمد حسین بن ملا رضا صحاف (۴۸۶۴)
 - عمل محمد ظریف صحاف (۱۲۹۷، ۴۲۸۹ و ۴۶۷۱ تاشکند)
 - عمل محمد عالم بن ملا تقی صحاف (۴۸۸۹)
 - عمل ملا محمد عمر صحاف (۱۲xx، کذا)
 - ملا محمد عیسی صحاف (۴۸۶۸)
 - عمل محمد یوسف صحاف (۴۷۱۶ و ۴۸۰۳ تاشکند)
 - عمل ملا محمد یوسف صحاف x ۱۲۵
 - عمل محمد محیی صحاف (موزه نوایی، تاشکند)
 - خدام اهل علم نام منورست (۱۲۸۷، ۴۸۰۹ و ۴۹۵۳ و دیوان حافظ ش ۱۴۲ انستیتو تاشکند)
 - عمل ملا میر صالح صحاف (۱۲۷۰، ۴۵۶۹ و ۴۵۸۱ تاشکند)
 - عمل میر عادل خواجه صحاف (۴۶۶۸ تاشکند)
 - میر عادل ابن میر عابد خواجه (۱۲۵۷، ۴۸۰۰)
 - عمل میرفاضل خواجه صحاف (۴۹۱۴)
 - ز محمد ناصر امید شفاعت دارد (۱۲۷۵، ۴۶۶۰ تاشکند) [تصویر ۱۲۰]
 - عمل ملا نیاز باقی صحاف (۵۰۱۴)
 - عمل ملا یولداش صحاف (۱۲۸۷، ۴۷۹۰) (دو جلد با دو سرترنج مختلف ولی با یک سجع مهر)

همچنین است در جلد قرآن شماره ۹۳۹ A. متعلق به فرهنگستان علوم پترزبورگ که در قسمت بالای جلد طرف چپ نام «فضلعلی» دیده می شود [تصویر ۱۵]. نویسندگان فهرست، آن را نام دارنده کتاب یا سازنده جلد دانسته اند. به تصور من احتمال اینکه نام سازنده جلد باشد بیش است، زیرا نام صاحبان نسخه معمولاً به خط خوش و با تعارفات عبارتی و کلمات احترام آمیز همراه است.^{۵۶} در عده ای از جلدهای صحافی شده ماوراءالنهر نام صحاف دیده می شود. من جدولی از نام چندین صحاف که در مجموعه فرهنگستان ازبکستان (تاشکند) و در مجموعه دانشگاه اویسالا (سوند) دیده ام تهیه کرده ام که همه مربوط به نیمه دوم قرن دوازدهم هجری به بعد است. ندرتاً سجع مهربعضی از آنها شعرست، مانند «خدام اهل علم نام منورست». گاه یک جلد با همکاری دو صحاف ساخته می شد، مانند جلد نسخه شماره ۵۶۳ دانشگاه اویسالا که نام «عمر خواجه صحاف» و «ملا محمد کریم» در آن جلد در دو مهر جدا از هم دیده می شود. و این است آن جدول. عدد داخل پرانتز شماره کتاب است در کتابخانه فرهنگستان علوم تاشکند.

- عمل خواجه ابراهیم صحاف
 - عمل ملا اسماعیل صحاف (۴۷۹۱)
 - عمل ملا اوراق محمد حاجی عاشور (۴۹۱۸)
 - عمل ایشان قل صحاف (۱۳۲۰، ۴۷۹۶)
 - عمل خواجه توره صحاف دل (۱۲xx، کذا) (۴۵۴۳ تاشکند)
 - عمل ملا حسن صحاف بلخی سنه ۱۲۹۵ (در ترنج) (۴۵۳۰ تاشکند)
 - ملا عابد خان (۴۸۵۴)
 - ز محمد «عاشور» امید شفاعت دارد (۴۸۰۸) تصویر ۱۱۹
 - عمل ملا عاشور محمد صحاف (۱۳۷۸، ۴۹۴۲)
 - عمل میرزا عباد الله صحاف (۱۲۵۲، ۴۵۴۶ و ۴۹۴۶ تاشکند)
 - عمل ملا عبدالجلیل صحاف (۱۲۷۳، ۴۵۱۱ تاشکند)
 - عبدالجلیل (۱۲۹۴، ۴۶۲۲ تاشکند)
 - (کریم کرم کن به «عبدالجلیل»، سرترنج)
 - (به محشر مکن میر ما را ذلیل، سرترنج)
 - عمل ملا عبدالحکیم بن ملا فلند جویباری صحاف (۱۲۲۷، ۴۵۹۶ و ۴۶۷۰ تاشکند)
 - عمل ملا عبدالخالق صحاف (۲۰۱۵)
 - عبدالرحیم خوقندی (۱۳۲۲، ۴۹۵۵)

56. Petrousyian, p. 66, 307.

تصویر ۱۹

تصویر ۲۰

۱۰) نام کاتب کتابه و نقاش

این مطلب ضمن نام صحاف گفته شد. تردید نیست بسیاری از نامها مربوط به کاتبان و نقاشان است نه صحافان.

۱۱) تاریخ تجلید

ذکر تاریخ تجلید بر روی جلدهای چرمی نادر است. ناچار فهرست نگاران اگر ذکری از تاریخ جلد کرده باشند غالباً به احتمال و تقریب جلدها را به زمان کتابت نسخه منتسب کرده اند آن هم در صورتی است که میان قدمت جلد و زمان کتابت تقارن و تناسب کهنگی وجود داشته باشد. موارد کمی دیده ام که تاریخ به صورت رقمی، حروفی یا ماده تاریخ بر جلد قید شده باشد.

از مواردی که تاریخ جلد قاعده روی آن آمده، کتابه جلدی بوده است که به دستور امیر شمس الدین محمد میرک پسر امیر چقماق شامی (این اخیر حاکم یزد بود) برای شاهنامه ای ساخته بودند و شرف الدین علی یزدی مؤلف ظفرنامه و وزیر شاهرخ برای آن ماده تاریخی ساخته بود تا بر آن جلد کتابه بشود. آن ابیات در مجموعه

منظومات او هست و آنجا نوشته شده است: «جهت جلد شاهنامه که پسر چقماق شامی نویسانده بود». از سه بیت آن، تواریخ ۸۳۹، ۸۴۰ و ۸۴۱ ق، استخراج می شود: از دو باب کتاب شهنامه (۸۳۹)

فهم تاریخ کرد فرزانه

طبعاً از «دو باب» مقصود دو طبله یا دو دفة جلدست.

مقرر کرده تاریخم مجلد (۸۴۰)

قضا با میر شمس الدین محمد

نسخه شهنامه از توفیق حق چون شد تمام (۸۴۱)

گفت در تاریخ آن فردوس فردوسی سلام^{۵۷}

در جلدهای لاکی - چنانکه پیش ازین دیده شد - کتابه های متعدد و متنوع را می توان با تاریخ یافت. مانند جلد مورخ ۱۲۱۷ق، به خط محمد جعفر. [تصویر ۲۱] قدیم ترین جلد تاریخدار لاکی ظاهرأ جلد سلسله الذهب جامی به خط شاه محمود نیشابوری کتابت شده به سال ۹۵۶ق، در اردبیل است که اینک در کتابخانه عمومی پترزبورگ نگاه داری می شود. بر سه دوره سر طبله آن سه

۵۷. نسخه روان کوشکو ۱۰۱۹، ورق ۱۹۲ الف.

۱۲) محل ساخت جلد

ذکر نام محل تجلید را در جلدهای چرمی ندیده‌ام. در فهرست‌ها با حدس و قیاس نسبت به نوع آرایش و بیشتر به اعتبار محل کتابت نسخه‌ها، جای ساخته شدن جلدها را معین می‌کنند. البته قرائنی برای شناختن مکتب‌های تجلید چرمی تزینی وجود دارد. اما در جلدهای لاک‌ی به ندرت محل ساختن جلد آمده است. از جمله در جلد شماره 1788-1960 موزه ویکتوریا و آلبرت (لندن) کار آقا میرزا محمد حسن نام اصفهانی در عبارتی لابه‌لای کتابه‌ای منظوم در دوایر میان مصاریع (مصاریع در قابهای بازوبندی است) به خط ناپخته‌ای این‌طور خوانده می‌شود: «در دار السلطنه اصفهان / در کارگاه / عالیشان / آقا میرزا / محمد حسن / نقاش / اتمام / پذیرفت».

ب - نکات فنی و طراحی کتابه‌ها

۱) جای قرار دادن کتابه بر جلد

کتابه را بیشتر بر عطف لولایی جلد می‌ساخته‌اند و آن در مورد جلدهای سر طبله دار است. درین موارد نوشته بر سطح بیرونی یا درونی عطف سر طبله متصل به دقّه سمت چپ آورده می‌شده. کتابه را هیچگاه بر عطف اصلی نسخه تعبیه نمی‌کرده‌اند زیرا با باز و بسته شدن کتاب معیوب و شکسته می‌شده است؛

۲) گاه روی هر یک از دو دقّه (طبله) و بیشتر بر روی جلد سمت راست؛

۳) گاه درون هر یک از دو دقّه؛

۴) گاه روی سر طبله. اگر مطلبی بر آنجا کتابه می‌شد معمولاً همان عباراتی بود که در جلد پیوسته به آن نوشته می‌شد، بدان منظور که چون سر طبله به روی آن جلد می‌خواهید مطلب روی دقّه پوشیده‌نماند و مجتمعا خوانده شدنی باشد.

۲) قاب کتابه

معمولاً کتابه‌ها برای شاخص بودن و جلوه کردن، درون قابی قرار داده می‌شود. این قابها به صورتهای دایره‌ای، ستاره‌ای، بازوبندی، ترنجی، چهار گوشه و اشکال دیگر است. اگر مطالب کتابه مفصل باشد در دوره (اطراف) جلد نوشته شده است، مانند آیه‌ها و احادیث و قطعات و غزلیات شعری.

تصویر ۲۱

بیت شعر جامی (انیس کُنج تنهایی کتاب است...) به خط نستعلیق در قابهای بازوبندی کتابه شده و در پایان آمده است «فی شهر سنة ثلاث و ثمانین و تسعمائة»^{۵۸}. چنانکه دیدیم، در ماوراءالنهر از قرن سیزدهم به بعد بسیار رایج شده بود که صحافان مهر درشت تاریخدار بر روی جلدها ضرب کنند. طبعاً چون صحاف آن مهر را هر ساله تعویض نمی‌کرده است، تاریخ مذکور در مهر مربوط به زمان ساختن مهر و آغاز کار آن صحاف می‌شود نه تاریخی که جلد را آن صحاف ساخته بوده است. مگر مهر صحافانی که مهر خود را تجدید می‌کردند.

در تاریخ جلدها رقم مجعول هم دیده شده است. از جمله جلد لاک‌ی شماره 1829-1922 موزه ویکتوریا و آلبرت (لندن) ساخته حاجی عبدالرزاق اصفهانی مربوط به سال ۱۲۷۶ ق، است که به سال ۸۷۶ (نه ۸۷۴ مذکور در کتاب) بدل شده است.^{۵۹}

58. Lukonin, p. 180.

59. Haldane, p. 131.

تصویر ۲۲

می‌شود. خوشنویسی و طراحی و نقاشی در جلدها معمولاً همترازی داشته است.

۴) غلط در کتابه

در کتابه‌ها گاهی غلط روی آورده است. مثلاً دو جلد (به ساخت مختلف) در موزه ویکتوریا و آلبرت (لندن) هست که کتابه آنها مغشوش و نادرست است.^{۶۰} به این توضیح که یک مصراع از دوبیت شعر، کتابه نوشته نشده و در مصراع چهارم، قافیه غلط کتابت شده است. «محو باد» درست نیست و باید «دور باد» باشد تا با «منصور باد» در مصراع دوم هم قافیه شود.

۵) انواع جلدهای کتابه‌دار

گفته شد که کتابه‌سازی بر جلدهای چرمی و لاک‌ی مرسوم بوده است. اما به طور شاذ و نادر از جنس‌های دیگر هم جلد با کتابه ساخته‌اند.

۱) کتابه سوزن‌دوزی بر جلد پارچه‌ای یواقتت الانساب که به موزه علی شیر نوایی (تاشکند) متعلق است،

این نوع مطالب را معمولاً از گوشه بالای سمت راست و گاه از گوشه پایین سمت راست آغاز می‌کرده‌اند. به ندرت عبارت کتابه‌ها در دو طبله تکرار شده است. شمسه و ترنج و سرترنج از جاهای مناسب برای کتابه‌نویسی‌های مختصر بوده است.

۳) نوع خطوط

خطوط کتابه‌ها غالباً از خطوط خوش و هنری مرسوم در زمان تجلید نسخه است. زیرا این گونه هنرمندی در جلدهایی انجام می‌شد که برای بزرگان و شاهزادگان ساخته می‌شد. پس اقتضا داشت کاتب خوشنویس کتابه جلد را بنویسد و از آن خط خوش، مهر ساخته و ضرب می‌شد. کتابه در جلدها به خطوط کوفی، ثلث، نسخ و نستعلیق وجود دارد. حتی به خط غبار در جلدی لاک‌ی کار لطفعلی صورتگر از نسخه‌های خاندان وصال، این شعر را دیده‌ام: دست من گیر که بیچارگی از حد بگذشت

سر من دار که در پای توریم جان را
در جلدهای لاک‌ی طبعاً خوشنویسی بیشتر دیده

60. Haldane, p. 130, 132.

و می توانستند آنها را در صورت هم اندازه بودن جلد چندین بار به کار ببرند. تخته نقش های نام صحافان که در ماوراءالنهر مرسوم بوده است طبعاً در جلدهای مختلف به کار می رفت. (۵) در جلدهای چرمی، کتابه ها معمولاً بر آن جایی از چرم جلد که در نظر گرفته می شد ضرب می شد. ولی گاه بر قطعه چرم جدا ضرب می زدند و آن قطعه را در جلد جاسازی می کردند.

(۶) در جلدهای لاک، کاتب کتابه را به رنگی که مناسب می دید (سیداب، لاجورد، سیلو، شنگرف، زنگاری و غیره) بر بوم آماده شده می نوشت. بعد از آن تذهیب کار و تشعیر پرداز به آرایش کردن نگاره ها و روغن کاری آن می پرداخت.

(۷) مضامین ادبی کتیبه ها بیشتر شعرست و آیات قرآنی و حدیث برای قرآن و کتاب دعا.

(۸) عبارات بر ساخته شده از قلم صحافان محدودست.

(۹) کتابه در جلدهای کهن وسیله آرایشی و خوش نمایی جلد بوده است. ولی به هر حال معنایی را به ذهن بیننده متبادر می کرد. اکنون صحاف هنرمند کرمانی محمد حسین اسلام پناه بنا را برین گذاشته است که نوشته منحصرأ برای آرایش جلد باشد. مانند آوردن قطعه سیاه مشق بر تمام سطح جلد. تصاویر ۲۳ و ۲۴

کتابه اش این است :

زیس بود منسوب خیر الانام

«یواقیت انساب» گردید نام

(۲) کتابه برنجی بر جلد سفرنامه ناصرالدین شاه قاجار که نسخه ای از آن را برای فرانسوا ژرف امپراطور اطریش صحافی منخملی کرده اند (ظاهرأ توسط استاد کاران مجمع الصنائع) بر روی جلد نام ناصرالدین شاه از برنج بریده و نصب شده است. این نسخه تعلق به کتابخانه ملی اطریش (وین) دارد.^{۶۱}

۶ متفرقات

(۱) صحاف در کتابه سازی نظرش بیشتر به جنبه آرایشی و هنری و طراحتی و بالتیجه جلوه دادن و چشم گیر کردن جلد بوده است.

(۲) کتابه هایی که روی جلدهای چرمی است طبعاً برجسته است زیرا بوسیله ضرب مهر به وجود می آمده است.

(۳) ممکن است نام صحاف در انجامه نسخه بطور بسیار نادر آمده باشد. یاد ندارم که دیده باشم.

(۴) تخته نقش های برنجی و فلزی (اصطلاحاً مهر) که برای کتابه کردن ساخته می شد طبعاً برای جلد مورد نظر بود و عادتاً نمی توانستند آن را در جلد دیگر مصرف کنند. مگر آیه ها و احادیثی که برای کتابه جلد قرآن ها می ساخته اند

■ تصویر ۲۴

■ تصویر ۲۳

61. Duda, pp. 295-296.

مراجع عمده به زبان های خارجی برای شناخت صحافی و تجلید نسخه های خطی اسلامی

- 1923 Sarre, F. *Islamische Bucheinbände*. Berlin.
- 1924 Harrison, T. - A Persian binding of the fifteenth Century. *The Burlington Magazine*. 34: pp. 31-32.
- 1924 Gratzl, E. - *Islamische Bucheinbände des 4. bis 19 Jahrhunderts*. Leipzig.
- 1934 Sakisian, A. - La reliure dans la Perse occidentale sous les Mongols au XIVe et au debut du XVe siècle. *Ars Islamica*. I, pp. 80-91.
- 1934 Sakisian, A. - La reliure persane au XVe siècle sous les Timourids. *Revue de l'art ancien et moderne*. 66, pp. 145-168.
- 1935 Aga-Oglu, M. - Persian Bookbindings of the Fifteenth Century. *Ann Arbor*.
- 1937 Sakisian, A. - La reliure persane au XVe siècle sous les Turcomans. *Artibus Asiae*. 7, pp. 210-23.
- 1939 Gratzl, E. - Book Covers. *Survey of Persian Art*. Ed. Arthur, Upham-Pope, London, Vol. 3, chapter 51, pp. 1975-1994.
- 1946 Pedersen, J. - *Den Arabiske Bog*. Kobenhavn. این کتاب به انگلیسی ترجمه و در سال ۱۹۸۴ نشر شده است.
- 1952 Bosch, G. K. - *Islamic Bookbindings, twelfth to seventeenth centuries*. Doctoral Dissertation. University of Chicago.
- 1959 Etinghausen, R. Near Eastern bookcovers and their influence on European bindings. *Ars Orientalis* III, pp. 113-131.
- 1962 Weisweller, M. - *Der islamische Bucheinbände des Mittelalters*. Wiesbaden.
- 1963 Gardner, K. B. - Oriental Bookbindings at the British Museum. *Oriental Art*. 9, 3, pp. 135-145.
- 1978 (1357 sh.) ایرج افشار (گردآورنده): صحافی سنتی، تهران: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ۱۳۵۷.
- 1979 Aslanapa, O. - The Art of Bookbindings. *The Arts of the Book in Central Asia, 14th - 16th Centuries*, ed. By B. Gray. Paris - London.
- 1979 Gray, Basil (ed.), *The Arts of the Book in Central Asia, 14th - 16th Centuries*, Paris and London.
- 1980 George, D. - *Islamische Buchkunst aus 1000 Jahren (Catalogue)*. Bonn.
- 1980 Haldane, L. - *Islamic Bookbindings*. London. این کتاب به فارسی توسط هوش آذر آذرنوش به ترجمه در آمده است (تهران: سروش، ۱۳۶۶).
- 1981 Bosch, G. and J. Carswell, G. Petherbridge. - *Islamic Bindings and Bookmaking. A Catalogue of an Exhibition*. The Oriental Institute, The University of Chicago, May 18 - August 18, 1981.
- 1983 Duda, d. *Islamische Handschriften I (Persian Handschriften)* 2 vols. Wien.
- 1984 Pedersen, J. - *The Arabic Book*, Translated by Geoffrey French. Princeton. اصل کتاب به دانمارکی در سال ۱۹۴۶ نشر شده است.
- 1988 Lowry, G. - *A Jeweler's Eye. Islamic arts of the Book from the Never Collection*. Seattel.
- 1989 Brend, B. - *The Arts of the Book. The arts of Persia*, Ed. by R. W. Ferrier. New Haven - London.
- 1992 Porter, Y. - *Peinture et Arts du livre*. Paris - Tehran.
- 1993 Orsatti, P. - Le manuscrit islamique, caractéristiques matérielles et typologie. *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques*, éd par M. Maniaci, P. F. Munafò. Vaticana. II, pp. 269-331.
- 1995 Petrosyan, Y. and others. - Pages of Perfection. *Islamic Paintings and Calligraphy from the Russian Academy of Sciences*, St. Petersburg. Lugano.
- 1996 Lukonin, W., and A. Iwanow. *Die Kunst Persiens*. Sankt Petersburg.
- 1997 Richard, F. - *Splendeurs persanes. Manuscrits du XIIe au XVIIe siècle*. Paris.
- 2000 Déroche, François (وشش همکار) - *Manuel de codicologie des manuscrits en écriture arabe*. Paris. کتابشناسی تفصیلی صحافی بلاد اسلامی را کرسول در *A Bibliography of the Architecture, Arts and Crafts of Islam* (London, 1961) آورده است و از آن اخذ شده است و در کتاب «صحافی سنتی» (تهران، ۱۳۵۷) می توان دید.